

**Elegie żydowskie upamiętniające wydarzenia
połowy XVII wieku**

Anna Michałowska

Anna Michałowska

Elegie żydowskie upamiętniające wydarzenia połowy XVII wieku

Połowa wieku XVII uważana jest za swego rodzaju cezurę w dziejach Rzeczypospolitej i mieszkających na jej terenach Żydów.

Wybuch w 1648 roku powstania kozackiego pod wodzą Chmielnickiego na południowo-wschodnich terenach Rzeczypospolitej był bardzo dotkliwy w skutkach dla tamtejszej ludności żydowskiej. Przeciwko Żydom, stanowiącym element znieprawdzonego systemu ekonomicznego, pełniącym rolę arendarzy i zarządców, kozacy zwracali się w pierwszej kolejności. Żydzi uciekali z zagrożonych terenów i chronili się w dużych i obwarowanych miastach. Tych, którzy nie zdążyli uciec, spotykała na ogół śmierć, nieraz zadawana w wyrafinowanych męczarniach.

Na określenie męczeńskiej śmierci, poniesionej za wiarę, używany był termin *kidusz ha-Szem* (hebr. קדוש השם) czyli „uświęcenie imienia Bożego”, a przy nazwiskach męczenników dodawano określenie „święty” (hebr. קדוש). Rzeziom towarzyszyło niszczenie synagog i zwojów Tory, a czasem także przymusowe chrzczenie Żydów. Stosunkowo lepsze było dostanie się do niewoli tatarskiej, skąd istniała nadzieja zostania wykupionym przez współbraci ze Stambułu. Straty poniesione przez ludność żydowską na Ukrainie w czasie powstania Chmielnickiego, mimo gigantycznych liczb podawanych przez kronikarzy, oceniane są na 20–25%, co w zależności od szacunków liczebności Żydów w tym okresie waha się od około 6 do 15 tys.

Kolejną falę pogromów Żydów w połowie XVII wieku przyniosły na terenach wschodnich przemarsze wojsk moskiewskich, a w centralnej i zachodniej Rzeczypospolitej najazd szwedzki oraz działania wojsk szwedzkich, brandenburskich i polskich¹. Podczas najazdu szwedzkiego i wojny polsko-szwedzkiej (1655–1660) w całej Koronie zginęło 3 200–3 580 rodzin żydow-

¹ Zob. M. Bałaban, המלחמה הגדולה 1648–1666 [Wielka wojna 1648–1666], w: בית ישראל: פולין מימים ראשונים ועד לימות החרבן [Żydzi w Polsce. Od początków do czasów zniszczenia], wyd. I. Halperin, t. 1, Jerozolima 1948, s. 81–90; J. Schamschon, Beiträge zur Geschichte der Judenverfolgungen in Polen während der Jahre 1648–1658, Bern 1912; L. Lewin, Die Judenverfolgungen im zweiten schwedisch-polnischen Kriege (1655–1659), „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für Provinz Posen”, t. 16, 1901, s. 79–101.

skich², przeważnie wymordowanych przez wojska Czarnieckiego w odwecie za rzekomą współpracę Żydów ze Szwedami. Spustoszeń dopełniała zaraza, bieda, drożyzna i głód.

Doświadczenia połowy XVII wieku, zwłaszcza rzezie kozackie, spowodowały znaczny wzrost wrażliwości na zagrożenie wśród żydowskiej ludności Rzeczypospolitej³. Rozmiar zniszczeń, często co prawda wyolbrzymianych w przekazach, spowodował, że zaczęto nadawać wydarzeniom połowy XVII wieku specjalne znaczenie, interpretując je między innymi jako „bóle porodowe” poprzedzające przyjście mesjasza.

Wydarzenia z tego okresu zostały uwiecznione w dwóch typach tekstów.

Pierwszy typ stanowią kroniki. Najbardziej znana jest kronika Natana Hanowera z Zasławia, zatytułowana *Jewen mecula* (hebr. **יון מצולה** — „Bagno głębokie”), wydana w 1653 roku w Wenecji⁴. Obraz nieszczęść, jakie spotkały Żydów na Ukrainie, Hanower uzupełnił idyllicznym opisem rozkwitu żydowskich instytucji samorządowych i życia duchowego przed rokiem 1648. Innymi kronikami z tego okresu są: *Cok ha-itim* (hebr. **צוק העתים** — „Ciężkie czasy”) Meira Samuela ze Szczepreszyna, *Megilat eifa* (hebr. **מגילת עיפה** — „Zwój ciemności”) Sabataja ha-Kohena, *Petach tšuwva* (hebr. **פתח תשובה** — „Brama pokuty”) Gabriela ben Jehoszui Szusberga, *Tit ha-jawen* (hebr. **טיט היון** — „Głębokie bagno”, „Wielkie zmartwienie”) Samuela Fajwla ben Natana z Wiednia oraz *Car bat rabim* (hebr. **צער בת רבים** — „Udręka licznych”) Abrahama ben Samuela Aszkenazi⁵. Kroniki te powstawały prawie natychmiast po wydarzeniach i stanowiły pierwsze spisane o nich relacje. Celem, który przyświecał kronikarzom, było przede wszystkim utrwalenie wydarzeń dla tych, którzy przeżyli. Wszystkie kroniki pisane były po hebrajsku, a dokładniej w zarameizowanej formie tego języka, kształtowanej pod wpływem Talmudu i innych pism rabinicznych.

Drugi typ tekstów stanowią modlitwy. Przeważają wśród nich elegie — teksty żałobne lub pokutne, określane po hebrajsku jako *slichot* (hebr. **סליחה** — „modlitwa pokutna”), *pijutim* (hebr. **פיוט** — „hymn liturgiczny”) lub *kinot* (hebr. **קינה** — „elegia”, „opłakiwanie”).

Teksty te pełniły funkcję użytkową, przeznaczone były do publicznego odmawiania w synagodze i włączane do liturgii. Odmawianie ich było silnie zakorzenione w tradycji żydowskiej: w każdą rocznicę śmierci (jid. **יאָרצײט**) krewni zmarłego zobowiązani byli odmówić w jego intencji *kadisz* (hebr. **קדיש**) — modlitwę za zmarłych. Standardowy tekst tej modlitwy, zaczynającej się od słów *El male rachamim* (hebr. **אל מלא רחמים**) — „Boże pełen miłosierdzia”), znajdował się w modlitewnikach; w odpowiednim miejscu tekstu wymieniano imię zmarłego.

W „szczególnych” przypadkach układano specjalne modlitwy. W ten sposób upamiętniano przede wszystkim osoby, które oddały życie za wiarę, na przykład ofiary posądzeń o profanację hostii czy mord rytualny, a także ofiary różnych pogromów i rzezi. Elegie takie powstawały

² Zob. Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach małopolskich i czerwonoruskich w drugiej połowie XVII wieku*, w: idem, *Żydzi i Szkoci w Polsce XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990, s. 88.

³ Zob. M. J. Rosman, *Jewish Perceptions of Insecurity and Powerlessness in 16th–18th Century Poland*, „Polin”, t. 1, 1986, s. 19–27.

⁴ Zob. N. Hanower, *Jewen Mecula*, w: *Kroniki, opisy i elegie hebrajskie z czasów Chmielnickiego*, wyd. M. Bałaban, „Ruś”, t. 1, 1911, z. 1, s. 46–63; z. 2, s. 152–176; z. 3, s. 285–300; z. 4, s. 397–412.

⁵ Zob. B. D. Weinryb, *The Hebrew Chronicles on Bohdan Khmel'nyts'kyi and the Cossack–Polish War*, „Harvard Ukrainian Studies”, t. 1, 1977, s. 164.

przed połową wieku XVII wieku, a rozmiar nieszczęść spotykających ludność żydowską w tym okresie spowodował ożywienie tego typu twórczości⁶.

W tekstach elegii upamiętniających wydarzenia połowy XVII wieku widać wiele podobieństw. Jest to zapewne spowodowane ich kopiowaniem czy przerabianiem na potrzeby miejscowych wydarzeń. Później elegie były często powielane w różnych rękopiśmiennych czy drukowanych zbiorach, zapisywano je także na ścianach synagog. Większość elegii pisano, wykorzystując różnego rodzaju struktury zwrotkowe, niekiedy używając rymów.

Wiele elegii rozpoczyna początek modlitwy za zmarłych:

„Boże pełen miłosierdzia, mieszkający w niebiosach, daj prawdziwy odpoczynek w górze, pod skrzydłami Szechiny [Bożej obecności — A. M.], na wysokościach świętych i czystych, lśniących jak blask firmamentu, duszom świętych i niewinnych...”

Ofiary prześladowań wymienia się albo imiennie (podając imię, imię ojca, tytuły, pełnioną funkcję), albo ogólnie, jako starców, młodzieńców, uczonych i tak dalej. Ważniejsza była ogólna pamięć o wydarzeniu niż konkretne informacje historyczne. Oprócz osób wymieniano zniszczenie zwojów Tory i świętych ksiąg.

O śmierci prześladowanych mówi się w elegiach jako o ofierze, składanej Bogu. Wymieniano różne rodzaje śmierci, jakimi zostali unicestwieni, podkreślając, że wybrali śmierć dla uświęcenia Imienia Bożego, a nie bałwochwalstwo (czyli konwersję). W usta umierających autorzy elegii często wkładali wyznanie wiary:

„Słuchaj, Izraelu! Pan jest naszym Bogiem. Pan jest jeden!”⁷

W niektórych elegiach pojawia się motyw *Akedy* — ofiary złożonej przez Abrahama ze swojego ukochanego syna Izaaka. Motyw ten pojawiał się już wcześniej, w kronikach opisujących prześladowania Żydów w czasie krucjat⁸.

W wielu elegiach znajdujemy przekonanie, że opisywane wydarzenia mają głębsze znaczenie, że sprawiedliwy Bóg pomści wylaną krew, zbierze rychło rozproszony lud Izraela, ześle mesjasza i odbuduje Świątynię.

Elegie pisane są w języku hebrajskim, podobnie jak inne teksty pełniące funkcje liturgiczne. Już sam ten fakt, a także używanie różnych odniesień i cytatów biblijnych i talmudycznych pokazuje, że autorami tekstów byli uczeni: rabini, kaznodzieje, nauczyciele, kantorzy czy szamesi⁹. Niekiedy teksty stanowią akrostych, gdzie w pierwszych literach wersów zawarte jest imię autora.

Modlitwy miały nie tylko wymiar jednostkowy, lecz także znaczyły wiele dla całej społeczności. Były wyrazem pamięci zbiorowej, a przypomnianie wydarzeń było czynnikiem jednoczącym wspólnotę. Wspominanie poległych stawało się obowiązkiem tych, którzy przeżyli, nie tylko krewnych, ale i całej gminy. Wynikało to nie tylko z tego, że często w rzeziach ginęły całe rodziny, ale było także wynikiem przekonania o konieczności utrwalenia imion męczenników, tych szczególnie miłych Bogu, którzy oddali życie dla uświęcenia Jego Imienia¹⁰. Ich śmierć była czynnikiem

⁶ O nawiązywaniu w połowie XVII wieku do prześladowania Żydów w czasie krucjat i do powstających wówczas elegii pisze Jacob Katz ([*Między rokiem 1096 a 1648–1649*] בֶּן תַּתְנִי"ו לַתִּדְתִּיט ספר יובל ליצחק בער, w. Jerozolima 1961, s. 318–337).

⁷ Pwt 6, 4; tu i dalej sigła biblijne za Biblią Tysiąclecia.

⁸ Y. H. Yerushalmi, *Zakhor. Jewish History and Jewish Memory*, Seattle–London 1982, s. 38.

⁹ Szames — pomocnik, funkcjonariusz angażowany przez kahał, bractwa itd.

¹⁰ Wśród Żydów aszkenazyjskich rozpowszechniony był zwyczaj zapisywania wybitnych osób w księgach pamiątkowych (tzw. *Memorbuch*). Wpisywano do nich nazwiska wybitnych rabinów i przywódców władz gminnych, osób

zapewniającym łaskę i pomyślność dla ocalałych mieszkańców gminy, przybliżającym nadejście mesjasza. W wielu gminach modlitwy upamiętniające ofiary wydarzeń połowy XVII wieku odmawiane były aż do czasów drugiej wojny światowej¹¹.

Każda gmina czciła swoje własne wydarzenia, ale były także rocznice o szerszym zasięgu. Szczególną datę stanowił dzień 20 *siwan*. W tym dniu miała miejsce rzeź w Niemirowie, od której zaczęły się masakry w czasie powstania Chmielnickiego. Współcześni zwracali uwagę, że dzień 20 *siwan* był już w przeszłości datą nieszczęśliwych wydarzeń dla Żydów. W tym dniu, w 1171 roku, w Blois spalono na stosie 32 Żydów, oskarżonych o dokonanie mordu rytualnego. Oba te wydarzenia wiązano ze sobą i w wydarzeniach połowy XVII wieku widziano kontynuację wcześniejszych prześladowań. Na zbieżność tych dwóch wydarzeń zwracał uwagę w swojej kronice Sabataj Kohen, a Jom Tow Lipman Heller wykorzystał elegie powstałe po wydarzeniach w Blois i nakazał ich odmawianie dla upamiętnienia pogromów w 1648 roku¹². Bardzo szybko dzień 20 *siwan* stał się terminem postu we wszystkich gminach Rzeczypospolitej, co zarządził Sejm Czterech Ziem w 1650 roku¹³.

Oprócz elegii upamiętniających prześladowania i ich ofiary powstawały także modlitwy dziękczynne. Zgodnie z nakazem talmudycznym, w przypadku uratowania z opresji należało odmówić specjalne błogosławieństwo dziękczynne¹⁴. Zwyczaj ten kultywowały rodziny lub całe gminy, odmawiając specjalne modlitwy w rocznicę ocalenia. Ze względu na podobieństwo ze świętem Purim nazywano te dni Małym Purim (hebr. פורים קטן), Małym Świętem (hebr. מועד קטן) lub Purim danej gminy. Często dzień ten był poprzedzony postem, wzorowanym na Poście Estery. Przyczyną radości mogło być ocalenie w czasie zamieszek wojennych, pogromów, klęsk żywiołowych, przy oskarżeniu o przestępstwa rytualne albo otrzymanie przez gminę przywilejów¹⁵. Przykładem takiego lokalnego Purim może być Purim gminy Międzybórz, obchodzone 11 dnia miesiąca *tevet*, na pamiątkę uratowania gminy przed zniszczeniem w czasie rzezi kozackich w połowie XVII wieku.

Inny typ literatury, niejako uzupełniającej modlitwy, stanowiły teksty pisane w języku jidysz, które Chava Turniansky nazywa pieśniami „historycznymi”¹⁶. Opisywały one aktualne wydarzenia: klęski żywiołowe, prześladowania, cierpienia czasu oblężenia i wojny, tułaczkę, procesy i egzekucje, czasem zgony ważnych osobistości, spełniając w pewnej mierze funkcje dzisiejszej prasy.

zasłużonych na polu dobroczynności, a także zabitych w wyniku oskarżeń czy prześladowań. Listę tych osób odczytywano głośno w synagodze, podczas nabożeństw upamiętniających zmarłych (zob. Y. H. Yerushalmi, op. cit., s. 46).

¹¹ Wydawca elegii sandomierskich, Dawid Kandel, pisze, że ich coroczne odmawianie odbywa się w bożnicy sandomierskiej „aż po dziś dzień” (zob. D. Kandel, *Rzeź Żydów sandomierskich w r. 1655*, „Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce”, t. 1, 1912/1913, z. 2, s. 111–117).

¹² Zob. Y. H. Yerushalmi, op. cit., s. 50.

¹³ Zob. פנקס ועד ארבע ארצות [*Pinkas Sejmu Czterech Ziem*], wyd. I. Halperin, t. 1: 1580–1792, Jerozolima 1989, s. 78, nr 207 (Lublin, 410/1650).

¹⁴ *Berachot* 54a; błogosławieństwo to należało odmówić, wracając do miejsca, gdzie nastąpiło cudowne ocalenie.

¹⁵ Lista specjalnych Purim, obchodzonych przez gminy i rodziny żydowskie w Europie, zamieszczona jest w *Encyclopaedia Judaica*, t. 13, Jerusalem 1978, przy haśle *Special Purims* (kol. 1395–1400).

¹⁶ Zob. Ch. Turniansky, *Pieśni „historyczne” w języku jidysz jako źródło do dziejów Żydów w Polsce przedrozbiorowej*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*, Wrocław 1991, s. 297–305. Jak podaje autorka, spośród 44 znanych obecnie XVII i XVIII-wiecznych pieśni 9 opisuje wydarzenia, które miały miejsce w Rzeczypospolitej, z czego 2 dotyczą wydarzeń z połowy XVII wieku: jedna opisuje czasy Chmielnickiego, a druga wydarzenia na Litwie, Białorusi, w Lublinie i Lwowie z czasów wojny polsko-moskiewskiej w 1655 roku (s. 299–300).

Język jidysz, używany na co dzień przez słuchaczy i dla wszystkich zrozumiały, dawał znacznie lepsze możliwości realistycznego i dokładnego opisu niż w hebrajskiej elegii poświęconej temu samemu wydarzeniu¹⁷.

Aneks¹⁸

1. Elegia upamiętniająca nieszczęścia lat 1648–1649, którą napisał Szabtaj ben Meir ha-Kohen

אל רחמים שוכן מרומים,
ברחמיו רבים העצומים יזכור לגמול עולמים,
גאונים ורבנים גדולים ורמים, תופשי התורה תלמידי חכמים,
דורשי חמורות ודורשי רשומים יחדיו על קדושת שמך היו תלויים.
הקדושים וטהורים הנאהבים ונעימים, בחייהם ובמותם לא נפרדו לעולמים,
ונהרגים ונשחטים ונחנקים כזבחי שלמים, נסקלים ונשרפים כגחלי רתמים.
זקנים ונערים, שבים ועלמים היו נהרגים בבזיון בושים ונכלמים.
חסידים וחסידות, ישרים ותמימים גמרו קדושת השם בלב תמים.
טהורי לב בלבבות שלמים אמרו: אבל אנחנו אשמים.
ילדים אשר אין בהם כל מומים והם מבני יהודה מן הפרתמים.
כמה רבבות נשפך דמם כנחלים וימים. נחל קישון גרפם נחל קדומים.
לאין מספר נהרגו באתים וקרדומים.
משל בגוים מנוד ראש בלאומים. מי יוכל לשער הנהרגים כל הימים,
היו טובים חללי חרב כמה פעמים.
נשאו ראש שונאינו רבים עלינו קמים, רקים וקדרים ושאר
עמים עלינו נלחמים.
ספרי תורות אורים ותומים רמסו ושרפו עם נפשות קדושים ויהיו
שניהם ערומים.
ערו ערו יסודות ומשכנות ורומים מקדשינו ובתי כנסיותינו
בכלפות ומהלומים.
פרשו עלינו מצודות וחרמים, אהלי אדום ישמעאלים ויתר העמים.
צדיקים וצדקניות יסודי עולמים יותר ממאה אלפים לטבת מושלמים.
קהלות גדולות קדושות וחשובות כמו אלף נרשמים.
רעדה אחזתם שם והחריבו מחבלי כרמים. ריבה הי ריבנו והצילנו
ממתקוממים. כפר לעמך ולא יכחד שמו בלאומים.
שלם יום אבלי ושלם נחומים, הר ציון תכונן וברח על הרי בשמים.
תקיים דבריך אשר נביאיך נואמים: נאום הי ושבתי לירושלים.

ספר הדמעות. מאורעות הגזרות והרדיפות והשמדות, (S. Bernfeld, t. 3, Berlin 1926, s. 161–162)

¹⁷ Zob. ibidem, s. 303.

¹⁸ Wszystkie tłumaczenia: Anna Michałowska.

Bóg pełen miłosierdzia, mieszkający w niebiosach,
 w swoim wielkim i niezmiernym miłosierdziu oby pamiętał,
 aby odpłacać wiecznie
 mędrcom i rabinom wielkim i wybitnym, uczonym, genialnych uczniów,
 interpretatorom rzeczy ważnych i interpretatorom Tory —
 [którzy] razem byli zależni od świętości Twojego Imienia.
 Święci i czyści, ukochani i przyjemni, za swojego życia
 oraz w swojej śmierci nie zostali oddzieleni¹⁹ na zawsze,
 Zostali zamordowani, zarżnięci i zaduszeni jak ofiary pojednania,
 ukamienowani i spaleni jak żar janowca²⁰.
 Starcy i chłopcy, ludzie wiekowi i ludzie młodzi
 zostali zamordowani ze wzdrgną, zawstyżeni i upokorzeni.
 Pobożni i pobożne, prawi i niewinni dokonali
 uświęcenia Imienia [Bożego] w czystym sercu.
 [Ludzie] czystego serca mówili w doskonałych sercach:
 To my jesteśmy winni!
 Dzieci bez żadnej skazy, które były potomkami Jehudy,
 ludzi szlachetnych —
 tak obficie została wylana ich krew jak rzeki i morza.
 Strumień Kiszon zmiotł ich, strumień starożytny²¹.
 Niezliczeni zostali zamordowani łopatami i siekierami.
 Przykład wśród ludów, znajdujący uznanie w oczach [innych] narodów.
 Kto będzie w stanie policzyć zamordowanych we wszystkie te dni,
 [ludzie] dobrzy zabijani mieczem wiele razy.
 Ci, którzy nas nienawidzą, podnieśli głowę, liczni powstałi
 przeciwko nam, prostacy i Izmaelici²², i pozostałe narody
 walczą przeciwko nam.
 Księgi Tory *Urim i Tumim*²³ stratowali i spalili
 wraz ze świętymi duszami, a jedni i drudzy byli pełni mądrości.
 Zniszczyli, zniszczyli fundamenty i osady, które wzniesiliśmy,
 nasze świątynie i nasze synagogi kilofami i ciosami.
 Rozciągnęli na nas pułapki i sieci, namioty Edomu, Izmaelitów
 i innych narodów.
 Sprawiedliwi i sprawiedliwe — fundamenty świata,
 więcej niż sto tysięcy doskonałych na zarżnięcie.
 Gminy wielkie, święte i ważne — na tysiąc obliczane.

¹⁹ 2 Sm 1, 23.

²⁰ Ps 120, 4.

²¹ Sdz 5, 21.

²² We współczesnej literaturze słowa tego używano także na określenie Tatarów.

²³ אורִים וְתוּמִים (*Urim i Tumim*) — element napierśnika najwyższego kapłana.

Przerażenie ogarnęło ich tam i zniszczyli niszczycieli winnic²⁴.
 Bóg powiększył naszą wielkość i wybawił nas od buntowników.
 Przebaczy swemu narodowi, niech nie zaginie jego imię wśród ludów.
 Odpłać dzień żałoby i daj pocieszenie, przygotuj górę Syjon
 i zbiegnij na góry w niebiosach.
 Wprowadzisz w życie Twoje słowa, które mówią Twój prorocy —
 „Tak mówi Pan: I wrócę do Jerozolimy”²⁵.

2. Elegia upamiętniająca nieszczęścia 1648 roku

אל מלא רחמים, דין אלמנות אבי יתומים, עד אנה תחשה ותתאפק לדם
 תמימים שנהרגו כמה אלפים ורבבות מישראל הקדושים – שתתן מנוחה
 נכונה למעלה מכנפי השכינה לנשמותיהם של הרוגי ערי נעמרוב הגדלה,
 שאריגראד, פאהרבושט, טולטשין, פולנאה, באר, מעזבוז, גהראל,
 קראשניק, וולאדוי ושאר קהלות קדושות יותר משלש מאות מספר
 במנינא במחוזי רוסיא וא וקרײנא, פאדאליא, וואלין וליטא. חכמיא,
 ספריא, ראשי עממיא, דרשיא, לפולא בספריא, בעלי מקרא, בעלי משנה,
 בעלי גמרא, בעלי תריסין, בעיון ובשנינה, בטעם ובסברא, שנהרגו על
 קדוש שם המיוחד הנכבד והנורא – הנקובים בשמותם: מורה מורנו הרב
 הגאון הגדול ר׳ יחיאל במוהר״ר אליעזר; מוהר״ר חיים במו״ה יצחק, מו״ה
 שלמה במו״ה שמואל הלוי; מוהר״ר יצחק במו״ה יקותיאל; מו״ה משה
 במו״ה יהונתן; מו״ה ישראל במו״ה אליעזר; מו״ה יצחק, מו״ה שמשון.
 ואוי ואבוי שנהרג הרב המגיד גאון תפארת חמד ישראל מורה מורנו
 רבי שמשון במו״ה פסח מגיד מאוסטרפאלי, ושאר אנשים ונשים וטף
 אשר לא ידענו לכנס. אבל המה כהנה וכהנה אנשים ונשים וילדים
 וילדות אלפי אלפים רבוא – מי ימנה מי יספור. לא בלשון גוזמא כי אם
 באמת ובתמים שנשפך דמם כמים בשנה זו שנת ת״ח על יחוד שמך
 הגדול והנורא. ולא נסעו אחר כוגדים וקראו שמע ישראל ביחודא
 גמורה, צרחו וזעקו בפחד ובמורא.
 הוה על הוה, שבר על שבר בת עמי, האמונים עלי חבקו אשפתות בעיר
 ובשדה וכיערה, המתים שטוחים על פני השדה והחיים הושלכו לקבר
 בלי טבת.
 יחשבו לפניך דמם שנשפך ואיברים ופדרים שנתעכלו כעולה וכחטאת
 וכזבח. מנוחתם יהיה כבוד במעלה כרבי עקיבא וחבריו בעלי הטבת.
 עד עומדים לקץ הימין יום טוב ארוך בשוכה ונחת ושבת, ובזכות כל
 הצדיקים וצדקניות הנפוצות כבמזרה.

(S. Bernfeld, op. cit., s. 160–161)

Boże pełen miłosierdzia, sędzio wdów, ojczyce sierot, jak długo będziesz milczał i wstrzymywał się wobec krwi niewinnych, którzy zostali zamordowani — kilku tysięcy i licznych świętych Izraela

²⁴ Jr 48, 32.

²⁵ Za 8, 3.

— że dasz prawdziwy odpoczynek w górze, pod skrzydłami Szechiny ich duszom, [duszom] zabitych miast wielkiego Niemirowa, Szarogrodu, Pohrebyszcz, Tulczyna, Połonnego, Baru, Międzyborza, Narola, Kraśnika, Włodawy i pozostałych świętych gmin, których jest ponad trzysta, w prowincjach Rusi i Ukrainy, Podola, Wołynia i Litwy. Mędrcy, pisarze, przywódcy ludu, kaznodzieje, poszukujący rozstrzygnięć w księgach, uczeni w Piśmie, znawcy Miszny, znawcy Gemary, szukający rozwiązań w studiach i w szyderstwie, w logice i racjonalnym myśleniu — ci, którzy zostali zamordowani dla uświęcenia szacownego i przejmującego lękiem Imienia Bożego — wymienieni imiennie: *morenu*²⁶ rabin, wielki gaon reb Jechiel syn *morenu* reb Eliezera; *morenu* reb Chaim syn *morenu* pana Icchaka; *morenu* pan Szlomo syn *morenu* pana Szmuela Halewi; *morenu* reb Icchak syn *morenu* pana Jekutiela; *morenu* pan Mosze syn *morenu* pana Jehunatana; *morenu* pan Israel syn *morenu* pana Eliezera; *morenu* pan Icchak; *morenu* pan Samson. I — biada! — zamordowany został rabin, magid, gaon duma wspaniałości Izraela *morenu* rabin Szimszon syn *morenu* pana Pesacha magid z Ostropola; i pozostali mężczyźni, kobiety i dzieci, których nie potrafimy zgromadzić. Ale jest ich tak wielu mężczyzn, kobiet, chłopców i dziewczynek — tysiące tysięcy, kto [ich] wymieni i kto policzy. Nie tylko w sposób przesadzony, ale w prawdzie i szczerości, że została przelana ich krew jak woda w tym roku, roku 408 dla jedynego Twojego Imienia, wielkiego i przejmującego lękiem. I nie poszli drogą niewiernych i wołali „Słuchaj, Izraelu!”²⁷, wyznając jedyność Boga; wołali i krzyczeli w strachu i w przerażeniu.

Ruina na ruinie, zniszczenie na zniszczeniu — córko mojego narodu²⁸, wierzący we mnie przytulili się do śmietnisk²⁹ w mieście, na polu i w lesie, zmarli leżą po polach, a żywi zostali wrzuceni do grobu niezabici.

Będą rozważać przed Tobą ich przelaną krew i części [ciała], i tłuszcz, które zostały strawione jako ofiara całopalna, ofiara przeblagalna i ofiara rzeźna. Ich odpoczynkiem będzie chwała na wysokościach, jak [chwała] rabiego Akiwy i jego zabitych towarzyszy, [wraz z] czekającymi na kres dni, długi dzień świąteczny w pokoju, ukontentowaniu i chwale, i ze względu na zasługi wszystkich sprawiedliwych mężczyzn i kobiet, którzy zaślęgli na Wschodzie.

3. Elegia upamiętniająca nieszczęścia lat 1648–1649

אל מלא רחמים הוא יפקוד ברחמים העצומים הנפשות הקדושות
והתמימים.
קהלות קדושות שמסרו נפשם על קדושת השם כעולה וכחטאת וכאשם
בעלי תריסין חכמי חרשים בחורים ובתולות טף ונשים.
בקהלה המפוארה קייק לובלין, נהרגו שמה תלי תלין. שבת משוש חדוה
וגילין, נפשם בטוב תלין.

²⁶ *morenu* (hebr. מורנו, „nasz nauczyciel”) — tytuł honorowy przyznawany uczonym posiadającym kwalifikację rabiniczną (mogącym pełnić rytuały rabiniczne i podejmować decyzje halachiczne, kiedy nie ma rabina). Z czasem nastąpiła deprecjacja tytułu *morenu*, kiedy zaczął on być kupowany przez najbogatszych mieszkańców dla swoich synów czy zięciów i utracił swój bezpośredni związek z wykształceniem.

²⁷ Pwt 6, 4.

²⁸ Lm 3, 47–48.

²⁹ Lm 4, 5.

הנמלטים מחרבות השיגום בקי"ק קורבא האכזרים, והרגו זקנים נשים
 ואנשים, בתולות ובחורים, שפכו דמם כמים המוגרים.
 הבט משמים וראה שוכן מעונים, הנהרגים בליטא ובוואלין דשנים
 ורעננים, בקאוולי ובגליל חעלם הרגו המונים, חסידים ותמימים
 אבות ובנים.
 ככל הסביבות עשו בהם שפטים, אבות ואמהות ובנים נשחטים — אתה
 הוא מלך אסור ברהטים, יאכלו אויביך בחרב לזהטום.
 ככל הערים מלאו זבחים, באכזריות המה נתחים לנתחים, ילדים וילדות
 עוללי טפוחים, אדירי התורה שעשו בה ציציין ופרחים.
 ראה המה שעשו בצאנך, בקהלות הקדש בפולין גדול וקי"ק פוזנא עם
 קדושיך, גם בקהלות הקדושות בפולין קטן ובקי"ק נעמירוב
 בני בחוניך.
 שכך נא חרון אפך, על יתר הפלטה יכמרו רחמיך, בזכות הקדושים
 הצילנו וברכנו בשלומך, בדם קדושים תכבם לבושך, והקדושים יהיו
 באור הגנוז ליראיך, עין לא ראתה אלהים זולתך, בפלגות נהרי דבש
 וחמאה יזכרו בחוניך, הנהרגים על קדוש שמך. רוח ה' תנחם
 בגן עדנך.
 לפנים ממלאכי השרת תהיה מחיצתם, השלום יהיה במושבותם, הנאהבים
 והנעימים בחייהם ובמותם, יבואו בשלום על משכבותם.

(S. Bernfeld, op. cit., s. 162–163)

Bóg pełen miłosierdzia — on w niezmiernym miłosierdziu
 pomści dusze świętych kobiet i niewinnych mężczyzn,

święte gminy, które przekazały swoje dusze na uświęcenie
 Imienia Bożego jako ofiarę całopalną, jako ofiarę za grzechy
 i jako ofiarę prześlągalną; [dusze] strzegących Prawa, mędrców,
 rzemieślników, młodzieńców i dziewcząt, dzieci i kobiet.

We wspaniałej gminie, świętej gminie Lublin, tam pozostały ruiny ruin.
 Szabat jest pogodny, radosny i szczęśliwy,
 ich dusze spoczną w dobru.

Uciekinierów ze zniszczenia dopadli okrutnicy w świętej gminie Kurów
 i wymordowali starców, kobiety i mężczyzn, dziewczęta
 i młodzieńców, przelali ich krew niszczyciele jak wodę³⁰.

[Pan] spojrział z niebios i ujrzał cierpiących, zamordowanych
 na urodzajnej i kwitnącej Litwie i Wołyniu;
 w Kowlu i w okręgu Chełm zamordowali licznych,
 pobożnych i niewinnych ojców i dzieci.

We wszystkich przykahałkach ukarali ich surowo; ojcowie, matki i dzieci
 zostali zarżnięci. Ty, który jesteś królem zaplątanym w lokach³¹ —

³⁰ Ps 79, 3.

³¹ Pnp 7, 6.

pochłoną Twoich wrogów palącym mieczem.
 We wszystkich miastach dokonali ofiary, w okrucieństwie
 poćwiartowani na części, chłopcy i dziewczynki,
 pieszczone niemowlęta, potężni Torą,
 którzy uczynili z niej diadem i ozdobę.
 Zobacz tych, którzy tworzą Twoją trzodę, w świętych gminach
 w Wielkopolsce i w świętej gminie Poznań — naród Twoich świętych,
 również w gminach w Małopolsce i w świętej gminie Niemirów —
 poddanych Twej próbie.
 Ucisź swój gniew, niech Twoje miłosierdzie rozszerzy się
 na resztę uciekinierów, ze względu na zasługę świętych ocal nas,
 a nasze pobłogosław nas Twoim pokojem, w krwi świętych obmyj
 swą szatę, a święci będą w ukrytym świetle z bojaźni przed Tobą,
 oko nie widziało Boga oprócz Ciebie, w strumieniach rzek miodu
 i masła będą pamiętać Twoją próbę, zamordowani dla uświęcenia
 Twojego Imienia. Duch Boga będzie pocieszony
 w Twoim ogrodzie Edenu.
 Aniołom usługującym będą bliscy, pokój nastanie w ich siedzibach,
 ukochani i przyjemni za swojego życia i w swojej śmierci
 dotrą do swego miejsca spoczynku w pokoju!

4. Elegia upamiętniająca zamordowanych w Niemirowie, ułożona przez Sabataja Halewi

אל מלא רחמים שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה למעלה מכנפי
 השכינה. במעלות קדושים וטהורים כזהר הרקיע מזהירים את נשמות
 הקדושים והתמימים הנאהבים הישרים והנעימים, שנהרגו בקרתא
 קדישא נעמראווי ואגפיה על קדושת השם האדיר באדירים. ואשר הלכו
 שמה להציל נפשם מידי רשעים הארורים. ואשר קהלות במדינת פולין
 גדול קייק לבוב וחוצה לה שנשפך דמן כמים הנגרים, ושכל אותם חרב
 בחוץ ואימה בחדרים. אנשים ונשים בחורים ובתולות כלם כאחד כצאן
 לטבח פשטו צוארם ולא חסו על נפשם להציל עצמם בעבודת זרים.
 במיתות משונות הרגו והמיתו אותם האכזרים; נהרגו ונשחטו ונטבעו
 ונקברו חיים בקברים. ובתוכם גאוני ארץ ראשי הישיבות המה המורים,
 באורם האירו ליושבי ארץ ולדרים. חסידים וחסידות ואנשי מעשה אחוזם
 חבלים וצירים, ולשונם עט סופר מהיר לחכו עפרים. ועל הקהלות
 הקדושות אשר נהרגו לעת כזאת במדינת פולין וקדשו כלם שם המיוחד.
 על זאת יספדו הסופדים בתמרורים: על קריעת ספרי תורה ושאר ספרים,
 ומהגוילים עשו האויבים סנדלים מסומרים, והשמות הקדושים נמחקו
 כבמים המאררים. ירא ה' ויביט נקמת דם עבדיו השפוך כנחלים
 וכיאורים. ויערב לנו זביחתם כדם אילים ופרים.

(S. Bernfeld, op. cit., s. 163–164)

Boże pełen miłosierdzia, mieszkający w niebiosach, daj prawdziwy odpoczynek w górze, pod skrzydłami Szechiny, na wysokościach świętych i czystych, lśniących jak blask firmamentu, duszom świętych i niewinnych, ukochanych, uczciwych i miłych, którzy zostali zabici w świętym mieście Niemirów i jego okolicach dla uświęcenia Imienia Bożego — najpotężniejszego spośród potężnych. I tych, którzy poszli tam, aby uratować swoje dusze z rąk przeklętych złoczyńców. I tych gmin, które są w Wielkopolsce, świętej gminy Lwów i [gminy] poza [miastem], ponieważ została przelana ich krew jak wylana woda³² i ponieważ dosięgnął ich miecz na ulicach, a przerażenie w izbach³³. Mężczyźni i kobiety, młodzieńcy i dziewczęta — wszyscy jak jeden, jak stado na rzeź pochylili swoje karki i nie próbowali uratować się za pomocą bałwochwalstwa. Różnymi rodzajami śmierci zabili i uśmiercili ich okrutni, zostali zabici i zarżnięci, utopieni i pogrzebani żywcem w grobach. A wśród nich są mędrcy szeroko uznani, rektorzy jesiwi, nauczyciele — swym światłem opromieniali żyjących na ziemi i mieszkańców. Pobożni i pobożne oraz ludzie czynu schwytani, w bólach i więzach, a językiem swym — narzędziem wprawnego pisarza³⁴ — żarli kurz. I wszystkie święte gminy, które zostały wymordowane w tym czasie w państwie polskim, w szczególności sposób uświęciły Imię Boga. Oto, co będą gorzko oplakiwać lamentujący: podarcie zwojów Tory i pozostałych ksiąg, a z pergaminu wrogowie zrobili okute sandały, a imiona świętych zostały wymazane, jak w wodach przekleństwa³⁵. Oby Bóg wejrzał i pomścił krew swoich sług, która płynęła jak rzeki i strumienie i oby była nam przyjemna ich ofiara — jak krew kozłów i byków.

5. Modlitwa upamiętniająca zamordowanych w 1655 roku w Sandomierzu

אל מלא רחמים שיכון במרומים המציא מנוחה נכונה בצל כנפי השכינה
במעלות קדושים וטהורים כזוהר פני הרקיע מזהירים את נשמת ההורגים
הקדושים והטהורים שנהרגו פה קהלא קדישא קייק צוזמיר ביום טייו ניסן
שנת טייו לפייק הרב אבייך וריימ מנהיגים יחודי סגולה אנשים ונשים
וילדיהן בחורים ובתולות ואלמנות ומשרתי קהלה ואורחים שהיו פה
באותו הצרה המקום ידחם עליהם ועל שארות ישראל ולא יתן המשחית
לבוא לתוך שארות ישראל, איינ הקדושים והטהורים אשר דמם נשפך
כמים פה קייק צויזמיר בעבור שכל קהלה הקודש נדרו בעד הזכרת
נשמתם איינ הייך והייט מויהי שמואל בייך יונה ואיינ הייך והייט מוהייך
בנימין במייר צדוק ואיינ האשה הקדושה והטהורה מרת הינדא במייר
צדוק ואיינ האשה הייך והייט מרת בלומא במייר אליעזר ואיינ הייך והייט
מוהייך נפתלי במייר יצחק איינ הייך והייט מוהייך מנחם נתן במייר שמואל
זנוויל הלוי ואיינ הייך והייט מהויר חיים במייר יצחק ואיינ הייך והייט רי
חיים במייר יהודא ליב ואיינ הייך והייט גבריאל במיין בנימין ואיינ הייך
והייט מייר חיים במייר משה ואיינ הקדוש והטהור הבחור יצחק בהחבר רי
צבי ואיינ הייך והייט במייה אלכסנדר בהחבר רי חיים ואיינ אשה הייך והייט
מרת פעסיל בת חבר רי פנחס ואיינ בניהם הקדושים והטהורים הבתולה

³² Ps 79, 3.

³³ Lm 1, 20.

³⁴ Ps 45, 2.

³⁵ Lb 5, 22.

שרה והבחור בנימין ביניש והילד חיים בניהם של הייך חבר רי אלכסנדר
 איינ הייך והייט חבר רי דוד בהחבר רי מרדכי מאטיל מוהיר אלכסנדר בימ
 ישכר הכהן איינ מורני ורבינו הרב המאור הגדול מויה נפתלי הירץ במיר
 שמואל ואיינ חתנו הקדוש והטהור מיר שמריה שמעריל במיר אליעזר
 ואיינ הייך והטהור מיר יויט ליפמאן במיר מאיר איינ הקדוש והטהור
 במיר בנימין במויה חיים ואיינ הייך והייט מויה צבי במיר יצחק ואיינ הייך
 והייט מויה יצחק במיר יוסף הכהן ואיינ הייך והייט מויה ידידיה שמש
 קדושים דקייך דזיקוב איינ הייך והייט מיה משה במיר ישכר בער איינ הייך
 והייט מויר רי יהודא ואיינ הייך והייט מיר יאסקי בניהם של רי משה מעשל
 ואיינ הייך והייט מיר עקיבא ביר משה איינ הייך והייט המאור הגדול מיר
 שניאור במיר שלמה זלמן איינ הייך והייט אותו ואת בנו מיר שמעריל
 במיר מאיר איינ הייך והייט מיר יעקב והחבר רי ראובן איינ הייך והייט מיר
 דוד בהקדוש מיר שמשון ואיינ הייך והייט מיר משה במיר אברהם איינ
 הייך והייט מיר דוב במיר יהודא ואיינ הייך והייט מיר דוד במיר שמואל
 איינ האשה פרידא בת חבר רי יהודא ליב איינ הקדושה לאה בת מיר דוב
 הלוי איינ הבתולה הייך געלא במיר מאיר איינ הקדושה שפרינצא בת חבר
 רי אליעזר ליפא הלוי איינ הייך נעשא בת מיר צבי הלוי איינ הבתולה
 טובא במיר אהרן צבי משפחת רי מאיר חריף איינ הרייה מיר יוסף במיר
 משה חיים איינ אשתו הרבנית רחל במיר ישראל איינ אשה פיגא במיר
 יוסף זאב איינ הרב מורנו רי יצחק במיר ישעיה איינ מיר יעקב במיר יוסף
 איינ מיר יוסף במיר שלמה ואיינ אשתו שרה בת מיר שלמה איינ אשה
 מרים מאגדשי בת מורנו רי יהודא איינ רי חיים במיר זכריה איינ מיר
 שרגא פייוויל במיר ישכר בער. אל נקמות די איה קנאתך וגבורתך הבט
 משמים וראה מזביל קדשיך ותפארתך כי הרזים כל היום עליך יחשב
 כקרבן וכעולה לפניך די איש מלחמה הטל עליהם מהומה למה יאמרו
 הגוים איה אלהיהם שלם ישלם להם כמעשה ידיהם לכן בעל הרחמים
 יסתירם בצל כנפיו לעולמים ויצרור בצרור החיים את נשמתם די הוא
 נחלתם וינוחו על משכבותם בגייע ארץ אל תכסי דמם עד ינקום די
 המהולל את לכל יהא בגוים מחולל, אל נקמות די הוא ינקם את נקמתם
 ונקמת דם חסידו — לעינינו במהרה בימינו אמן —

(D. Kandel, *Rzeź żydów sandomierskich w r. 1655*, op. cit., z. 2, s. 112)

Boże pełen miłosierdzia, mieszkający w niebiosach, daj prawdziwy odpoczynek w cieniu skrzydeł
 Szechiny na wysokościach świętych i czystych, lśniących jak blask firmamentu, duszom zamordowa-
 nych świętych i czystych, którzy zostali zabici tu, w świętej gminie Sandomierz w dniu 15 *nisan* roku
 415 według skróconej rachuby: rabina przewodniczącego sądu i rektora jesziwy, przywódców, ludzi
 wybitnych — mężczyzn, kobiet i ich dzieci, młodzieńców i dziewcząt, wdów, funkcjonariuszy gminy
 oraz gości, którzy byli tu podczas tego nieszczęścia. Oby Bóg zlitował się nad nimi i nad resztą Izraela,
 i nie dopuścił do przyjscia niszczyciela do reszty Izraela — nad duszami świętych i czystych, których
 krew została przelana tu jak woda³⁶, w świętej gminie Sandomierz, ponieważ cała święta gmina

³⁶ Ps 79, 3.

ślubowała pamięć ich dusz, dusz świętych i czystych: *morenu* pana Szmuela syna reb Jony, *morenu* reb Beniamina syna reb Cadoka, kobiety pani Hindy córki reb Cadoka, kobiety pani Blumy córki reb Eliezera, *morenu* reb Naftalego syna reb Icchaka, *morenu* reb Menachema Natana syna reb Szmuela Zunwila Halewi, *morenu* reb Chaima syna reb Icchaka, reb Chaima syna reb Judy Leiba, Gabriela syna *morenu* pana Beniamina, *morenu* reb Chaima syna reb Mosze, młodzieńca Icchaka syna *chawera*³⁷ reb Cwi, *morenu* pana Aleksandra syna *chawera* reb Chaima, kobiety pani Pesil córki *chawera* reb Pinchasa oraz ich dzieci: dziewczyny Sary, młodzieńca Beniamina Binisza i chłopca Chaima — dzieci *chawera* reb Aleksandra, *chawera* reb Dawida syna *chawera* reb Mordechaja Matila [syna] *morenu* reb Aleksandra syna Isachara ha-Kohena, rabina wielkiej światłości *morenu* pana Naftalegi Hirca syna *morenu* reb Szmuela oraz jego zięcia *morenu* reb Szmerila syna *morenu* reb Eliezera, *morenu* reb Jom Tow Lipmana syna *morenu* reb Meira, *morenu* reb Beniamina syna *morenu* reb Chaima, *morenu* pana Cwi syna *morenu* reb Icchaka, *morenu* pana Icchaka syna *morenu* reb Josefa ha-Kohena, *morenu* pana Jedidię szamesa; Świętych ze świętej gminy Dzików: *morenu* pana Mosze syna *morenu* reb Isachara Bera, *morenu* reb Jehudy i *morenu* reb Joski — synów reb Mosze Meszla, *morenu* reb Akiwy syna reb Mosze, wielkiego światła *morenu* reb Szniora syna *morenu* reb Szlomo Zalmana, jegi i jego syna *morenu* reb Szmerila syna *morenu* reb Meira, *morenu* reb Jakowa i *chawera* reb Rubena, *morenu* reb Dawida syna *morenu* reb Samsona, *morenu* reb Mosze syna *morenu* reb Awrahama, *morenu* reb Dowa syna *morenu* reb Jehudy, *morenu* reb Dawida syna *morenu* reb Szmuela, kobiety Frejdy córki *chawera* reb Jehudy Lejba, Lei córki *morenu* reb Dowa Halewi, dziewczyny Geli córki *morenu* reb Meira, Szprincy córki *chawera* reb Eliezera Lipy Halewi, Neszy córki *morenu* reb Cwi Halewi, dziewczyny Towy córki *morenu* reb Aharona Cwi, rodziny reb Meira „bystrego”, rabina *morenu* reb Josefa syna *morenu* reb Mosze Chaima, jego żony rabinowej Racheli córki *morenu* reb Israela, kobiety Fajgi córki *morenu* reb Josefa Zeewa, rabina *morenu* reb Icchaka syna *morenu* reb Jeszai, *morenu* reb Jakowa syna *morenu* reb Josefa, *morenu* reb Josefa syna *morenu* reb Szlomy i jego żony Sary córki *morenu* reb Szlomy, kobiety Miriam Magdeszi córki *morenu* reb Jehudy, reb Chaima syna *morenu* reb Zacharii, *morenu* reb Szragi Fajwla syna *morenu* reb Isachara Bera. Boże zemsty, Boże, gdzie Twój gniew i Twoja potęga, spójrz z niebios i zobacz z wyżyn Twojej świętości i chwały, że [wielu] ginie każdego dnia z Twojego powodu, uznaj [to] za ofiarę i całopalenie dla Ciebie. Boże, Panie wojen, wprowadź między nich zamieszanie, dłaczego mają mówić narody: „Gdzie jest ich Bóg?”³⁸ Zaprawdę niech odplaci im odpowiednio do ich uczynków³⁹. Tak więc niech ukryje ich Pan miłosierdzia w cieniu Swoich skrzydeł na wieki i wplecie ich dusze w wieniec życia. Bóg jest ich dziedzictwem i będą spoczywać na swoich łożach w ogrodzie Edenu. Ziemię, nie zakrywaj ich krwi, aż pomści [ją] Bóg pochwalony, aby nie był pogardzany wśród ludów; Bóg zemsty, Bóg — on to pomści ich i odplaci za krew Swoich pobożnych — dla naszych oczu, rychło, za dni naszych. Amen.

³⁷ *chawer* (hebr. חבר, „towarzysz”) — tytuł honorowy nadawany uczonym, nieposiadającym kwalifikacji rabinicznych. Z czasem tytuł ten zdeprecjonował się (por. wyżej przyp. do tekstu nr 1).

³⁸ J1 2, 17.

³⁹ Ps 28, 4.

6. Elegia upamiętniająca zabitych w 1655 roku w Sandomierzu, autorstwa Jakowa ben Menachema

יהמו קרבי יזלו דמעי עיני עלי מחץ ורוב מכות והלחץ אשר לחצו מעני
 כנמסרו להרוג ונחרב מחמד עיני ושרפת בית די ...
 על אלה אני בוכיה עיני נגרה מים בזכרי דם נפשות הקדושים ששה
 בניסן תטיו לפרט כאחד נחרדו להעלות כליל ועולה עוללים ויונקים
 בחורים ובתולות אנשים ונשים וישישים חכמים תלמידים וחסידים
 וחסידות ואנשי נעשים עלי גבי מערכה כולם נשחטים ונגשים.
 קנא לתורתך אשר שרפו הזרים קרוע פרועה לגזרם תלמודי רבינא רי
 אשי ספרי קדש השליכו עלי דרך עוברים העל אלה תתאפק ותחשה
 הרואה כל הנסתרים.
 בקהלא צויזמיר המסולאים בפז נשמו בחוצות האומנים עלי תולע חבקו
 אשפתות זכי נזירה צחו מחלב אדמו עצמו מפנינים יגואלו⁴⁰ בדם נעו
 בחוצות כמו טיט נדשו ונשלכו בחוצות.
 בחונה בעשר נסיונות בסקילה ושריפה הרג וחנק ובקרדומות ועמדו
 בנסיון ונהרגו כולם על קדום השם הרממות ארץ אל תכסי הדם עד
 ישקוף ה' וינקום אל נקמות הדם אשר שפכו בחוץ ונשלכו לתוך
 הגומות.
 ראה והביטה בפרפורך גויותיהם ליום נקם רצה דמיהם וינקום בימינו
 לעינינו נקמת דם הקדשים הנאהבים והנעימים כמותם ובחייהם למה
 יאמרו הגוים איה אלהיהם.
 בכה הבכה ראש אשמורת ככי ויליל תמרורים לדורות הגות קינות
 ומספר אבל שורות שורות על שריפה התורה ועל עם די אשר נפלו
 בחרב ובמיתות משונות והמורות.
 ידו פרש צר על מחמד עיני בחגוי סלע בסתר המדרגה שמוני מעני
 תפשו אומנות אבותיהם ויצעקו אל די יחד השלימו לקדש שם די
 המיוהד וצוחו שמע ישראל ה.
 מזבחות אלה זכור ואלה עקדות תראה תשבית שוד ושבר וגזרה רעה
 ראה ורחם על פליטה הנשארה ותוציאנו מאפילה לאורה.
 נערה מעפרה עם שפה וברה בחרת מכל עם שפה ברורה למה לנצח
 תעזבני בעד עוכרי מקוה ישראל מושיע בעת צרה.
 חסדי די כי לא תמנו עזרנו אלהי ישענו וכפר על חטאתנו אוי נאלנו כי
 חטאנו אל רחום וחנון סלח ומחל לכל עונותינו.
 מבשר שלום לעמך ישראל תשלח מהרה וקבץ מארבע רוחות שיות
 פזורות והשב לנויהם ברנה ובנה בימינו בית הבחירה.
 השיבנו אליך די ונשובה וחדש ימינו כימי קדמונים ככלות כחנו אל
 תעזבנו לאורך ימים הגיננו תקבל ברצון שומע אל אביונים נעקתינו
 שעה ברחמים כרחם אבעל בנים.

⁴¹(D. Kandel, op. cit., s. 114)

⁴⁰ Wydawca zapisał błędnie „יגואלו”.

⁴¹ Imię autora ukryte jest w pierwszych literach wersów.

Będzie jęczeć moja dusza i popłyną łzy z moich oczu nad ranami,
licznymi ciosami i opresjami, które zadali moi oprawcy,
kiedy zostaliśmy wydani na śmierć i została zgładzona
najukochańsza mi rzecz i spalony dom Boży.

Nad tym ja płacę, moje oczy leją łzy, na wspomnienie krwi
świętych dusz, 6 dnia miesiąca *nisan* 415 roku. Jak jeden
zostali wezwani, aby stać się ofiarą palną i ofiarą całopalną:
niemowlęta i dzieci, młodzieńcy i dziewczęta, mężczyźni i kobiety,
i sędziwi mędrzy, uczniowie, pobożni i pobożne, ludzie czynu —
kolejno wszyscy zostali zabici i zadźwżeni.

Mścij się za Twoją Torę, którą spalili obcy, podartą na strzępy
i rozrzuconą, Talmud rabina reb Aszi — święte księgi, które rzucili
na drogę przechodniów. Czy zniesiesz to i zachowasz milczenie —
Ty, który widzisz wszystkie rzeczy ukryte?⁴²

W gminie Sandomierz najdrożsi⁴³ byli prześladowani na ulicach,
noszący szkarlatne szaty przytulili się do śmietnisk⁴⁴, czyści
jak mniszka — bielsi od mleka⁴⁵ stali się czerwoni, [a] ci,
którzy byli jak perły, stali się zbrukani krwią, chodzili po ulicach
jak błoto, zostali podeptani i rozrzućeni na ulicach⁴⁶.

Poddani dziesięciu próbom — ukamieniowaniu, spaleniu, zamordowaniu,
uduszeniu, ścięciu — wytrzymali próbę i wszyscy zostali zamordowani
dla uświęcenia najwyższego Imienia Bożego. Ziemi, nie zakrywaj
ich krwi, aż Bóg, Bóg zemsty, uderzy i pomści ich krew,
którą przelano na ulicach i wylano do dołów.

Patrz i przyglądaj się agonii ich ciał, w dniu zemsty odpląć za ich krew!
I pomścij — za naszych dni, za naszych oczach — krew świętych
ukochanych i miłych w ich śmierci i za ich życia.
Dlaczego mają mówić narody: „Gdzie jest ich Bóg?”⁴⁷.

Niech rozlega się o zmroku płacz i gorzkie lamenty dla pokoleń,
odmawiane linijką za linijką elegie i żałobne opowieści
o spaleniu Tory i o narodzie Bożym, który zabito mieczem
i różnymi strasznymi rodzajami śmierci.

Wróg wyciągnął rękę po moją najukochańszą rzecz; w wąwozy skalne,
w kryjówki tarasów zapędzili mnie⁴⁸. Z powodu nieszczęścia jęli się
sposobu swoich przodków i wzywali Boga, jednoczyli się wszyscy,

⁴² Dn 2, 22.

⁴³ Dosł.: „podobni czystemu złotu”.

⁴⁴ Lm 4, 5.

⁴⁵ Lm 4, 7.

⁴⁶ Ps 18, 43.

⁴⁷ Jl 2, 17.

⁴⁸ 1 Sm 13, 6.

aby święcić Imię Boga, i krzyczeli „Słuchaj, Izraelu, jest Bóg”⁴⁹.
 Pamiętaj te ołtarze i patrz na te akedy, wstrzymaj łupiestwo, zniszczenie
 i niegodziwe dekrety. Patrz i zmiłuj się nad pozostałymi ocalonymi,
 i wyprowadź nas z ciemności do światła.
 Otrząśnij z prochu naród języka i wybierz ze wszystkich narodów
 jasnego języka. Dlaczego zawsze będziesz opuszczać mnie
 na rzecz sprawców nieszczęść zgromadzenia Izraela,
 wybawicielu w czasie kłopotów?
 Ponieważ łaski Boga są nieskończone, wspieraj nas,
 Boże naszego zbawienia, i przebaczone grzechy.
 Ach, zostaliśmy ciężko doświadczeni, gdyż grzeszyliśmy!
 Boże miłosierny i laskawy, wybacz i powstrzymaj
 wszystkie nasze cierpienia.
 Ześlij zwiastuna pokoju Twemu narodowi Izraelowi rychło i zgromadź
 z czterech stron [ziemi] rozproszone jagnięta⁵⁰, i przywróć
 do ich siedzib ze śpiewem, i zbuduj za dni naszych Świątynię.
 Sprowadź nas do siebie, Boże, a wróćmy! I odnow nasze dni,
 jak dni przodków, gdyż słabe są nasze siły. Nie opuszczaj nas
 na długie dni, chroń nas, przyjmij chętnie — [Boże] wysłuchujący
 biedaków — nasze lamenty, rozważ z miłosierdziem,
 jak ojciec lituje się nad dziećmi.

7. Elegia upamiętniająca nieszczęścia 1656 roku

אל מלא רחמים, שוכן בגבהי מרומים, המציא מנוחה נכונה למעלה
 מכנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים כזהר הרקיע מזהירים
 גאוני עולם וחסידי ארץ הגודרים גדר ועומדים בפרץ. דלטורין באו
 עליהם במרמה ובכזבים, ושלחו עליהם הטמאים היונים וטרפו אותם
 כזאבים.
 ההריגה התחילה ביום שני של פסח תייו במדינת פולין ובכל גלילות.
 והיתה צרה גדולה במדינות אחרות. וי צעקו גדולים וקטנים,
 בחורים ובתולות. שיצאה הגזרה ובאה פתאום מן השמים. זעם גדול
 היה עלינו מאדון עולם. שלקח מאתנו גאונים הקדושים המדריכים
 אותנו בדרך ישרים.
 החסיד מורנו רב ר' יצחק אביד, שהיה בקי בתורה שבכתב ובעל פה.
 והרגו אותו הטמאים ופצעו את מוחו וקרעו את זקנו, והשליכו אותו
 מן החלונות על אשפה.
 טהורה הנשמה של החסיד והישיש מורנו רב ר' ישראל, שהיה מזרע
 הלויים, ושמר אש וגפרית האסורים על לבו הזדונים ויצאה נשמתו
 בפסוק שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד.

⁴⁹ Pwt 4, 6.

⁵⁰ Jr 23, 3.

ולא חסועל גופם בעבור קדוש שמו המיוחד. נתיסרו, נתענו בענוים
 קשים וגדולים.
 את החסיד והישיש אבי"ד מוהר"ר אפרים צעקו בקול מר: לישועתך
 קויתי ה' בכפלים. צעק החסיד מהור"ר יצחק וקפאו למים. וקראו עליו
 הפסוק: אשיב ממצולות ים וממים.
 מליץ ישר הרב מרדכי, שכתב ספר תורה הקדושה על הגוילים. והאויבים
 שטחום והמיתו עליהם, ואבות ובנים שחטום ודמיהם נשפכים על
 הארץ כדם אילים ופרים. ספרי תורות לארץ נזרקים וגם שאר ספרי
 תורות הקדושים נשלכים בחוצות ובשוקים.
 עמוד עולם מהור"ר יהודה מנהיג המדינה כמה שנים, שחתכו את ראשו
 בחרב חדה. חתנים וכלות ממהרים לטבח בהליכתם לחופתם. ועל
 נפשות צדיקים לא חסים ליחד שמך. קומה והנשא אפך על הקמים.
 ריב ריבנו אל מתנשא ממרומים. נקום נקמת דם עבדיך השפוך. שער
 קדושים. תבא לפניך צעקתם וקבל שועתם כעולה ושלמים. ואכלו
 אותם הכלבים ולא באו לקברים. ירא ה' ויביט וינקום נקמתם, דם
 שנשפך כנחלים וכיאורים ויערב לו זבחם כדם אילים ופרים. דורשי
 תורה מפז יקרים מושלכים בחוצות וביערים ונפשטו ערומים. קבורתם
 קבורת חמורים. הלא בעבור קדוש שמך מסרו גופם ונשמתם
 הקדושים. אין אדם עומד במחיצתם. זכותם תעמוד לנו בגליותינו.
 זה ינחמנו מעצבון ידינו. קנא ונקום נקמתם לאלה הקדושים.

(S. Bernfeld, op. cit., s. 193–194)

Boże pełen miłosierdzia, mieszkający w wysokich niebiosach,
 daj prawdziwy odpoczynek w górze, pod skrzydłami Szechiny
 na wysokościach świętych i czystych, lśniących jak blask firmamentu,
 gaonom świata i pobożnym ziemi, którzy strzegą Prawa
 i uzupełniają [Je]. Oszczercy wystąpili przeciwko nim z fałszem
 i kłamstwami, i wysłali na nich nieczystych Greków⁵¹,
 i rozszarpali ich jak wilki.

Mordowanie zaczęło się drugiego dnia Pesach 416⁵², w państwie polskim
 i we wszystkich jego okręgach. I było wielkie nieszczęście
 w innych państwach. Biada, biada! — krzyczeli duzi i mali,
 młodzieńcy i dziewczęta. Gdyż wyszedł wyrok i przyszedł rychło
 z niebios. Wielki gniew miał wobec nas Pan świata. Gdyż zabrał nam
 świętych gaonów, którzy prowadzą nas drogą sprawiedliwych.

Pobożny *morenu* rabin reb Iechak przewodniczący sądu,
 który był znawcą Biblii i Talmudu. I zamordowali go nieczyści
 i zniszczyli jego umysł, wyrwali mu brodę i wyrzucili go
 z okien na śmietnisko.

⁵¹ W ten sposób określano wyznawców Kościoła prawosławnego.

⁵² 27 marca 1656 roku.

Czysta dusza pobożnego i wiekowego *morenu* rabina reb Israela, który był z plemienia Lewitów, i podłożyli złoczyńcy ogień i siarkę na jego serce, i odeszła jego dusza podczas [odmawiania] fragmentu „Słuchaj, Izrael! Pan jest naszym Bogiem. Pan jest jeden!”⁵³.

I nie szkoda im było swoich ciał dla uświęcenia Imienia Bożego.

Cierpieli, męczyli się w ciężkich i wielkich męczarniach.

Pobożnego i wiekowego przewodniczącego sądu *morenu* reb Efraima.

Wołali dwukrotnie gorzkim głosem: „Twojego wybawienia oczekuję, Boże!”⁵⁴. Wołał pobożny *morenu* reb Icchak i utopili⁵⁵ [go] w wodzie.

I wypowiedzieli nad nim fragment:

„Przywróćę z głębin morza i z wód”⁵⁶.

Prawy mówca rabin Mordechaj, który przepisywał świętą Torę

na pergaminie. I wrogowie rozproszyli ich, sprowadzili na nich śmierć, rozproszyli ojców i dzieci, a ich krew została wylana na ziemię jak krew kozłów i byków. Księgi Tory zostały ciśnięte na ziemię i również pozostałe księgi Tory zostały rozrzucone na ulicach i rynkach.

Podpora świata *morenu* reb Jehuda, przywódca kraju przez kilka lat, którego głowę odcięli ostrym mieczem. Narzeczeni i narzeczone śpieszą na śmierć w drodze pod swoją *chupę*⁵⁷. I za dusze sprawiedliwych — nie szukają [oni] ratunku

ze względu na Twoje Imię. Pomścij krew Twoich sług,

która jest wylewana. Bramo świętych, sprowadź przed Siebie ich wołanie i przyjmij ich płacz jako ofiarę całopalną i ofiarę za pokój.

I pożarty ich psy, i nie trafili do grobów. Oby Bóg spojrział i patrzył, i pomścił ich, ich krew, która została wylana jak rzeki i jeziora, i oby ich ofiara była Mu przyjemna, jak krew kozłów i byków.

Kaznodzieje Tory, cenniejsi od złota, rozrzućeni na ulicach

i po lasach, i nadzy zostali odarci z szat. Ich pogrzeb jest

oślim pogrzebem⁵⁸. Czyż nie dla uświęcenia Twojego Imienia

wydali swoje ciała i swoje święte dusze? Nie ma człowieka,

który zniósłby ich cierpienia. Ich zasługa będzie podtrzymywać nas w naszym wygnaniu. To pocieszy nas w naszym smutku.

Bądź gorliwy i pomścij tych świętych.

⁵³ Pwt 6, 4.

⁵⁴ Rdz 49, 18.

⁵⁵ Dosł.: „zamrozili”.

⁵⁶ Ps 68, 23.

⁵⁷ *chupa* — baldachim ślubny.

⁵⁸ Jr 22, 19.

8. Elegia, którą napisał Aleksander Gutkind ben Mosze ha-Kohen
ze świętej gminy Piła

אל מלא רחמים,
לו עוז ותעצומים,
כונן ארץ והדומים,
סומך נופלים לעולמים.

ורא תהלות ותפלות,
דורש דמים ועלילות,
רואה נסתרות והנגלות,
גומל חסדים וגמולות.

ולמה תביט צרים
טמאים הרגו טהורים,
קהלות גדולות היקרים,
יודעי-שמך הישרים.

נסקלו ונשרפו ונהרגו ונחנקו,
דמי אחיך צעקו,
במיתות משנות לקו,
נתינות רחמיך צעקו.

מכל-ספרי תורות
ומכל-ספרים היקרות,
השחיתו לסנדלים מסמרות,
רמסו ושרפו הנותרות.

רדפו אבות ובנים,
מורי צדק הרבנים,
שופטי צדק הגאונים –
האם על בנים.

כל-אלו העקדות,
הריגות חסידים וחסידות,
נמסרו בגזרות ושמדות –
זכור לשארית ידידות.

לעקדת יצחק נשבעת,
הרבות זרעו הבטחת;
העקדות רבכות חשקת –
העל אלה התאפקת!

מתי תעשה נקמה,

קטי קהלך להחרימה,
קרנות צדיקיך לרוממה —
פדה תפדה רוחמה .

ישועתך מהרה תשלח,
— לעינינו משיחנו תצלה
את־חטאינו תסלח.

(S. Bernfeld, op. cit., s. 197–199)⁵⁹

Bóg pełen miłosierdzia,
którego jest siła i moc,
chroni ziemię i [jej] podstawy,
przybliża zabitych do wieczności.

Jest poruszony psalmami i modlitwami,
pragnie krwi i oskarżeń,
widzi rzeczy ukryte i jawne,
odpłaca miłosierdzie i dobre uczynki.

I dlaczego będziesz się przyglądał wrogom:
nieczyści zamordowali czystych,
gminy wielkie, drogich,
uczciwych — znających Twoje imię.

Ukamienowani, spaleni, zamordowani i uduszeni,
krew twego brata wołała,
różnymi rodzajami śmierci zostali doświadczeni,
darów Twego miłosierdzia wzywali.

Wszystkie zwoje Tory
i wszystkie drogie księgi
zniszczyli na okute sandały,
stratowali i spalili resztki.

Prześladowali ojców i synów,
nauczycieli sprawiedliwości — rabinów,
sędziów sprawiedliwości — gaonów,
matki dzieciom.

Wszystko to są *akedy*,
zabijanie pobożnych mężczyzn i kobiet,

⁵⁹ Imię autora ukryte jest w pierwszych literach wersów.

zostali wydani na prześladowania i konwersje —
pamiętaj o pozostałych ukochanych.

Ze względu na *Akedę* Icchaka przysiągłeś,
liczne mu potomstwo obiecałeś,
wiele aked związałeś —
czy ze względu na to powstrzymałeś się!?

Kiedy wymierzysz zemstę?
Nie chciej zniszczenia Twojej wspólnoty,
rzeszę Twoich sprawiedliwych dla chwały —
w miłosierdziu zaprawdę uratujesz.

Ześlij rychło Twoje zbawienie,
naszego mesjasza ukaż naszym oczom,
nasze grzechy wybac.